

Hüseyin Câhid'in Lozan Mektuplarına Göre Lozan Müzakerelerinde “Millî Ermeni Yurdu” Meselesine Dair Bazı Tartışmalar

Bülent Atalay*

Özet

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzaladığı Mondros Mütarekesi'ne tepki olarak Türk milleti, “Türk Millî Mücadelesi”ni başarı ile gerçekleştirmiştir. Bu başarıya bağlı olarak 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan müzakerelerine, 4 Şubat 1923'de ara verilmiştir. 23 Nisan 1923 tarihinde tekrar başlayan müzakereler 24 Temmuz 1923 tarihinde antlaşma metni olarak imzalanmıştır. “Türk Millî Mücadelesi”nin, milletlerarası alanda siyasî ve hukukî manada Lozan'da tescil ettirilmesi için Türk temsilcileri imkânlar dâbilinde mücadele etmişlerdir. Bu mücadelenin perde arkasının aydınlatılmasında gazetecilerin yazıları oldukça önemlidir.

Lozan müzakerelerini Türkiye'den izleyen gazeteciler arasında Tanin Gazetesi adına Hüseyin Câhid [Yalçın] da bulunmaktaydı. Tanin gazetesinde Hüseyin Câhid, Lozan Mektupları adı ile yayınladığı makaleleriyle Ermeni Meselesine dair de bilgi-

ler aktarmıştır. Bunlardan Yeni Türk Devleti'nin söz konusu meseleyi Lozan'da hallettiği anlaşılmaktadır.

Anabtar Kelimeler:Hüseyin Câhid, Ermeni, Lozan Mektupları, Millî Ermeni Yurdu, Lozan Müzakereleri.

Uzun bir süre büyük bir güç olma özelliğini muhafaza eden Osmanlı Devleti, zaman içerisinde eski kuvvet ve kudretini kaybettikten sonra, buna paralel olarak girdiği veya girmek mecburiyetinde kaldığı savaşlarda da mağlup olmaya başladı. XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından sonra I. Dünya Savaşı'nın içinde kendisini bulan Osmanlı Devleti temsilcilerinin imzaladığı ve bunların nezdinde bütün bir milletin yok edilmek istendiğinin açık bir göstergesi olan Mondros Mütarekesi'ne millî bir tepki olarak Türk milleti, “Türk Millî Mücadelesi”ni başarı ile gerçekleştirdi ve bu askerî zaferin siyasî sonucu olarak Lozan'da müzakere masasına oturdu.

Türk milleti ve dolayısıyla Türk heyeti, Lozan konferansının başlamasıyla birlikte başta birçok Avrupa Devleti olmak üzere, değişik meselelerde, hemen hemen bütün dünya kamuoyunu karşısında bulmuştur. Yeni Türk devleti temsilcileri, muzaffer bir milleti ve devleti temsilen değil de mağlupların maruz kalabilecekleri muameleye tabi tutulmak istendiler. Bu şartlar altında 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan müzakereleri, Kapitülasyonlar, Borçlar ve Boğazlar gibi meseleler üzerinde anlaşma sağlanamadığı için, 4 Şubat 1923'de ara verilen müzakerelere 23 Nisan 1923 tarihinde tekrar başlandı. Antlaşma metni 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanıncaya kadar Türk temsilcileri oldukça zor anlar ve sıkıntılı zamanlar yaşadılar. Lozan müzakerelerinde her şeyin Türklerin lehine sonuçlandırıldığını söylemek elbette mümkün değil. Fakat Türklerin masa başında da bir bütün hâlinde hareket eden sömürgeci devletlere karşı mücadele ettikleri unutulmamalıdır. Kısaca belirtmek gerekirse; “Türk

(*) Yrd.Doç.Dr. Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Millî Mücadelesi”nin, milletlerarası alanda siyasi ve hukukî manada Lozan’da tescil ettirilmesi için Türk temsilcileri imkânlar dâhilinde mücadele ettiler. Bu mücadelenin perde arkasında ortaya konan gayretlere gazeteciler sayesinde sahip olabiliyoruz.

Lozan müzakerelerini Türkiye’den izleyen gazeteciler arasında Ahmed Cevded, Velid, Ali Naci, Ahmed İhsan gibi çeşitli gazeteleri temsilen katılan gazetecilerle birlikte, Tanin Gazetesi adına da Hüseyin Câhid (Yalçın) bulunmaktaydı¹. Hüseyin Câhid, bir gazeteci gözü ile Lozan’dan, konferans öncesi ilk izlenimlerini İstanbul’a Tanin Gazetesi’nde “Siyasiyat” adlı köşede “Konferans Başlarken” başlığı altında aktarmıştır².

Hüseyin Câhid’in, Lozan Konferansı sırasında konferans ile ilgili temin edebildiği bilgi, haber ve bunlara bağlı olarak yaptığı tespit ve tenkitleri Tanin Gazetesi’nde “Lozan Mektupları”^{3**} adı altında kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bunlardan “numara” ile birlikte açıkça belirtilen ilk mektup, “Lozan Mektupları VIII”dir. VIII numaralı Lozan Mektubu’ndan önce de yayınlananlar vardır. Fakat bunlar, VIII numaralı mektup ile birlikte klişeleşmiş şekle uymamaktadırlar. VIII numaralı mektubun yayın tarihinden hareketle, daha önceki tarihlerde yayınlanan mektupları da numaralandırmak mümkündür. Böyle yapıldığı takdirde; 24 Kasım 1922-28 Kasım 1922 tarihleri arasında yayınlanan yazıları, Lozan Mektupları III-Lozan Mektupları VII olarak kabul edebiliriz. Bu durumun neden kaynaklandığını tam olarak tespit edemedik. Gazetede dizi yazının başlangıcında adı konusunda tereddütlerden kaynaklanmış olması ihtimal dâhilindedir⁴.

Hüseyin Câhid, Lozan’da zaman zaman Türk heyetini eleştirmekten de geri kalmamıştır. Bu tenkitlerinin şahsî menfaat ve tatmin gayesiyle değil, mesleğinin gereği ve milletin yararına ikaz mahiyetinde yapmıştır. Fakat Türk temsilci heyetinde İsmet Paşa’dan sonra ikinci adam olarak kabul edilen

Dr. Rıza Nur, Türk heyeti üyelerine Tanin Gazetesi ile görüşmeme talimatı vermiştir. Buna rağmen Tanin gazetesi adına Hüseyin Câhid tarihî görevini yerine getirme konusunda hiç tereddüt etmeden, olumlu ve olumsuz meydana gelen her türlü gelişme konusunda Türk kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmıştır⁵. 6 Şubat 1923-23 Nisan 1923 tarihleri arasında konferansa ara verildiği için tabii olarak belirtilen zaman diliminde “Lozan Mektupları” yayınlanmamıştır⁶. Gazetede bazı günler birden fazla “Lozan Mektubu” yayınlandığı⁷ hâlde bazı günler de yayınlanmadığı görülmektedir⁸. Tanin Gazetesi’nde, Hüseyin Câhid’in sehven kullanılmadığını varsaydığımız “82” numaralı mektubu ile birlikte “8”den başlamak ve mükerrer kullanılan “124” de dâhil “143” ve beş tane de numarasız olmak üzere 148 mektubu tespit edilebilmiştir. Bunlardan bazılarının alt başlıklarında “Ermeni”, “Ermeni Yurdu”, “Ekalliyet” vs. başlıklarda doğrudan ya da dolaylı olarak Ermenilerden bahsedilmiştir. Tespit edebildiğimiz başlıklar aşağıda listede verilmiştir;

Hüseyin Câhid, Lozan’da müzakere hazırlıkları ile ilgili 8 Kasım 1922 günkü izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır;

Lozan’da, Lozan konferansı için hem İsviçre Devleti, hem de Lozan Belediyesi tarafından, bilhassa gazeteciler açısından habere ulaşma ve ulaştırma başta olmak üzere her türlü ihtiyaca cevap verilebilecek şekilde hazırlıklar tamamlanmış durumdaydı. Türklerle ve Türkiye’ye karşı başta Lozan olmak üzere İsviçre kamuoyunda daha önce pek olmadığı kadar alâkanın varlığı; “Biz İsviçreliiler,

(1) Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İstanbul 1992, s. 43.

(2) Hüseyin Cahit, “Siyasiyat ‘Konferans Başlarken’”, *Tanin*, 23 Teşrinisânî 1338/23 Kasım 1922.

(3) Bu mektupların tarafımızdan yeni Türk harfleri ile yayınlanmak üzere son düzeltmeleri yapılmaktadır.

(4) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektubu”, *Tanin*, 24 Kasım 1922; *Tanin*, 25 Kasım 1922; Hüseyin Câhid, Konferansın Küşâdı”, *Tanin*, 26 Kasım 1922; Hüseyin Câhid, “Konferansın Açılacağı Sırada”, *Tanin*, 27 Kasım 1922; Hüseyin Câhid, “Konferans Faaliyette”, *Tanin*, 28 Kasım 1922.

(5) Hüseyin Câhid, “Hürriyet-i Matbuata Günlük ve Bi-Faide Bir Tecavüz”, *Tanin*, 28 Nisan 1923.

(6) *Tanin*, 4 Şubat 1923-21 Nisan 1923.

(7) *Tanin*, 23 Aralık 1922.

(8) *Tanin*, 24 Aralık 1922.

Mektup Nu.:	Makalenin Adı ve Alt Başlıkları:	Lozan'dan Çıkış ya da Konferansta Meselenin Müzakere Edildiği Tarih:	Tanın'de Yayınlandığı Tarih:	Gazete Nu.:
32	Lozan Konferansı'nda İkinci Fırtına Sonrası [İsmet Paşa'nın beyanatu, Lord Curzon'un cevabı, <i>Ermeni Yurdu meselesi</i> , Hidmet-i askeriyeye bahsi, Cemiyet-i Akvam'a dühül meselesi, Ekalliyetin hukuku meselesi, Son nokta, Venizelos'un beyanatu, Venizelos ısrar ediyor, Rumbold'un sözleri, Sırbistan'ın tebriki, Adli kapitülasyonlar, Dövel-i Müttefika'nın Sualleri, Patrikhane mutlaka gidecektir]	14 Aralık 1922	19 Aralık 1922	67
33	Lozan'daki Hususi Heyet-i Murahhasalar ve Dedikodular [Lozan'daki hususi heyet-i murahhaslar ve dedikodular, Gelen Irak heyeti, Mısır ve Suriye heyetlerinin emelleri, <i>Ermeni heyet-i murabbaşları</i> , Mali nokta-i nazardan, Ekalliyetin himayesi]	15 Aralık 1922	20 Aralık 1922	68
45	Lozan Konferansı'nda Noel Günleri Kopan Fırtına [Noel fırtınası, İsmet Paşa'nın notası, Rıza Nur Bey'in notası, <i>Ermeni murabbaşlarının beyanatu</i> , Bulgar murahhaslarının beyanatu, Protestolarımızın tesiri Mücib-i şikayet bir nokta, Patrikhane hakkında bir teklif]	26 Aralık 1922	31 Aralık 1922	79
53	<i>Ermeni Yurdu Meselesi</i>	31 Aralık 1922	5 Ocak 1923	84
143	<i>Ermeniler'in Avdeti Meselesi</i> [Türk Heyeti'nin bu babdaki beyannâmesi, Süikastçılara karşı tedabir ittihazı]	4 Haziran 1923	9 Haziran 1923	236

hürriyet ve istiklâli pek severiz, şu halde hürriyet ve istiklâlini talep ve müdafaa eden bir millete karşı borcumuz yalnız muhabbettir." tarzında cümlelerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Aynı durum Venizelos Bern Sefirliği yapmış olmasına rağmen Yunanistan için geçerli değildi. Hatta daha önce var olan alâkanın azaldığı dahi gözlenmektedir. Türklerin lehine olan bu gelişmeler, Lozan'da Türk düşmanlarının yoğun faaliyetlerine rağmen artarak devam etmekteydi.

Fakat Türklerin kamuoyu oluşturma noktasındaki zafiyetleri burada da görülmektedir. Şöyle ki; Lozan'da bazı binalarda diğer bayrakların yanında Türk bayrağının olmaması, olanların da çok basit olması ve Türk millî marşının bilinmemesi gibi Türkler açısından yetersizlikler vardı. Bu eksiklik ve aksaklıklar gazetecilerin; Hüseyin Câhid'in imkânları dâhilinde dostları aracılığıyla bayrak dağıtması ve Lozan Türk Yurdu'dan temin ettiği millî marş notalarını Türk heyetinin ikamet ettiği otelin orkestrasına vermesinde olduğu gibi giderilme gayretleri de gözden kaçmamaktaydı⁹.

Ermeniler ile ilgili husus 12 Aralık 1922 tarihinde toplanan azınlıklar komisyonunda müzakere edilmeye başlandı. İngiltere heyeti başkanı Lord Curzon doğrudan "*Ermeniler babsine geçiyorum*" diyerek başladığı sözlerine; bilhassa Türkiye Ermenilerinin bağımsız bir devletlerinin olmasının hedeflendiğini ve bu durumun Berlin Antlaşması'ndan itibaren milletlerarası münasebetlerde söz konusu zeminde teminat verilerek hayata geçmesi için mücadele edildiğine dikkat çekerek devam etti. L. Curzon konuşmasında; I. Dünya Savaşının sonunda Cemiyet-i Akvam tesis edildikten sonra Avrupa'da yapılan antlaşmaların birçoğunda azınlıklar hakkında hükümlerin mevcut olduğunu ve Sevr Antlaşmasının da çok sayıda maddesinin bunların himayesi meselesini özel olarak oluşturduğunu ifade etti.

Lord Curzon'a göre; güya Ermeniler, asırlardan beri mazlumiyet ve mağduriyete maruz kalmışlardı. Fakat Ermenileri asıl rençide eden husus istikballeri hakkında kendilerine verilen teminatlar ve bunların bir türlü hayata geçirilememesi idi. Sovyetler Birliği

(9) Muhabir-i Mahsûs [Hüseyin Câhid], *Renin* [Tanin], 15 Kasım 1922.

bünyesinde eskiden bir Rus eyaleti olan ve hâlihazırda Erivan'da bir Ermeni Devleti mevcuttu. Lakin bu da mülteci akınına maruz kaldığından mahvolmuş ve ayrıca Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'daki Ermenilerin halleri de iç açıcı olmadığı gibi içler acısı idi.

Fransızlar, Kilikya'yı tahliye ederlerken burada yaşayan Ermeniler korkuya kapılarak onlarla birlikte ayrılmışlar ve İskenderun, Halep, Beyrut şehirleriyle Suriye hududu boyunca dağınık bir halde bulunmaktaydılar. Daha önce Türkiye'de üç milyon Ermeni yaşarken, bunların sayıları 130 bine düşmüştü. Yüzbinlerce Ermeni, Kafkasya'ya, Rusya'ya, İran'a ve civar mıntıkalara dağılmışlardı. L. Curzon bu ifadelerinden sonra çoğunlukla meslek sahibi olan bu unsurun tekrar yerlerine dönmelerini teşvik fikrinin ağır bastığını Türkiye'nin menfaati icabı bunun uygun olduğunu ve bu hususla ilgili Türk temsilci heyetinin teminat vermesinin kendisini memnun edeceğini belirtti.

Lord Curzon, bu genel girişten sonra gerek Ermeniler ve gerek bunların müttefikleri tarafından defalarca ortaya atılan "Millî Yurt" tesisi meselesine dair ise; Türkiye topraklarının kadim halkı olan Ermenilerin millî bir fikir çerçevesinde kendilerine ait topraklarda yaşamayı istemelerinin tabii olduğu kanaatini ortaya koydu. L. Curzon, Türk milletinin de ve dolayısıyla temsilcilerinin de Ermenilerin, Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl Savaşında sömürgeci devletler ile yaptıkları işbirliğine bağlı olarak Erivan'a gitmeleri gerektiği fikrinin ağır bastığının farkındaydı. Zira L. Curzon, Türkleri ikna ve dünya kamuoyunun desteğini alabilmek için Erivan'da bir cumhuriyetin varlığının inkârının mümkün olmamakla birlikte, aynı cumhuriyetin esasen sefil, nüfusunun haddinden fazla, kıscası imkânları çok kötü olduğu için Ermenileri kabule müsait olmadığını da bir hakikat olduğunu belirtti. Bu hususta Türk heyetinin fikirlerini merak ettiğini ve öğrenmekle memnun olacağını ifade etmekten de kendini

alamadı. L. Curzon'dan sonra söz alan Venizelos "Zavallı Ermeniler" tabirini zikrederek mübadelenin mağduriyet meydana getireceği endişesini dillendirerek L. Curzon'u destekler mahiyette bir konuşma yaptı¹⁰.

Aynı celsede söz alan İsmet Paşa Venizelos'un açıklamalarından hayretlere düştüğünü gizleme gereği duymadı. Çünkü mübadele fikrinin mimarı ilk teklif eden olarak Venizelos olduğundan Ermenilerden bahsetme cüretinde bulunması anlaşılır gibi değildi. Ayrıca Rumlar öncelikle çaresiz Ermenileri yakalayarak askere aldıklarında Türkler buna karşı çıkarlarken kimse aldırmamıştı. Daha sonra Rumlar, Ermenilerden yakmak ve yıkmak gayesiyle bir takım çeteler oluşturarak, yapmak istedikleri ihaneti bunlara yaptırmak istemişlerdi. Çünkü sonra sorumluluğu onların üzerine atmak kolay olacaktı. Rumlar bütün bu kötülükleri Ermenilere yaptırdıklarından, kaçarlarken onları da alıp götürdüler. Bütün bu gerçeklere rağmen Venizelos'un Ermenileri sahiplenmesine akıl erdiremediğini ifade eden İsmet Paşa, L. Curzon'a yarın cevap vereceğini belirterek konuşmasını sonlandırdı¹¹.

13 Aralık 1922 tarihli oturumda özellikle L. Curzon'a cevap niteliğinde söz alan İsmet Paşa, harbin tahribatının ve oluşturduğu yaraları imkânlar dâhilinde sarmakta samimi olduklarını, aynı samimiyetin Ermenileri de içine aldığını ve buna bağlı olarak Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin kardeşçe yaşayabileceklerini belirtti. Bu durumun hayata geçebilmesi için İsmet Paşa, Türkiye topraklarından "Ermeni Yurdu" teşkili için bir karış dahi toprağın terkinin teklifini dahi düşünmek istemediklerini vurguladı. İsmet Paşa'ya göre zaten Türkiye milletlerarası hukuk zemininde hâlihazırda mevcut olan bağımsız Ermenistan ile yâni Erivan Sovyet Cumhuriyeti ile antlaşmalar imzalamış ve iyi komşuluk münasebetleri tesis etmişti. Başka

(10) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 30-İstanbul Rumları Meselesi", *Tanin*, 17 Aralık 1922.

(11) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 30-İstanbul Rumları Meselesi", *Tanin*, 17 Aralık 1922.

bir Ermenistan fikri sadece hayal mahsulünden ibaretti.

İsmet Paşa'nın konuşmasına bazı sorular sorarak cevap hakkını kullanan L. Curzon; İsmet Paşa'nın Ermenilerin Türk idaresinden memnun olduklarını Türkler ile aralarında kardeşlik hukukunun bulunduğunu, ancak Ermenilerin uğradıkları felakete kendilerinin sebep olduğu iddiası ne kadar doğrudur? Üç milyon Ermeni'den 130 bin kadar kalması nasıl izah edilebilir? Bunlar intihar mı ettiler? Yaşadıkları toprakları neden terke mecbur kaldılar? Neden dünyanın dört bir tarafına yayıldılar? Neden Ermeni meselesi dünyayı üzen bir hadise şeklini almıştır? Sorularını yönelterek sözlerine başlayan L. Curzon, daha sonra Türklerin, Ermeniler hakkındaki dostluk duygularından memnuniyetini belirterek dünya kamuoyuna rağmen Türklerin istediklerini yapamayacaklarını ifade etti. Daha sonra azınlıklar ve Ermeniler konusunda Türk tarafı istenilen adımları atmadığı takdirde Lozan'ı terk ederek konferansı kesintiye uğratabileceklerini, yurtlarından uzaklaşmış olan bütün Ermenilerin evlerine dönüşleri için gerekenin yapılmasını istedik. Verilen cevapta, bunun gerçekleşmesi hâlinde Türkiye'nin parçalanacağı belirtildi. Bu kocaman memlekette Ermenilere küçük bir toprak vermek mümkün değil midir? Dünya kamuoyu bunu duyarsa Türkler aleyhine tavır alacaktır. Cümleleriyle L. Curzon açık bir şekilde Türkiye'yi tehdit etti¹².

Bu tehditlere İsmet Paşa, bir gün sonra oturum başlar başlamaz söz alarak yaptığı açıklama ile özet olarak şu şekilde cevap verdi; L. Curzon, Türkiye'de bulunan üç milyon Ermeni'den nasıl olup da üç yüz bin kişi kaldığını ve bunlardan almış bin kişinin Kilikya'dan niçin hicret ettiğini sordu. Türkiye'de üç milyon Ermeni'nin mevcut olduğu hakkındaki rakamlarda bir hata olduğunu zannediyoruz. Zira Türkiye'de bu kadar Ermeni bulunduğunu hiçbir istatistikte görmedik. Avrupa'da neşredilen istatistiklerin pek çoğuna temel teşkil eden kaynaklarda da

takriben bir milyon dört yüz bin Ermeni'nin varlığından bahsedilir. İngiliz Ansiklopedisi bir buçuk milyon Ermeni olduğunu belirtir. Bütün bu rakamlardan Türkiye'den ayrılmış olan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayanları ayrı tutmak gerekir. Bu da gösteriyor ki memleketimizde hiçbir zaman üç milyon Ermeni mevcut olmadığı gibi, yeryüzünde iddia edildiği kadar Ermeni hiçbir zaman olmamıştır.

Kilikya'daki Ermeniler, Fransızlar buraya gelmeden önce terke başladılar ve Fransız yetkililerin kalmalarını tavsiyeleri de bunu engelleyemedi. Zira Ermeniler, Ermeni ihtilâl komitelerinin baskısından ayrılmak mecburiyetinde kaldıklarını ağlayarak Türk komşularına ifade etmişlerdir. Daha önceki verilere göre sayıları azalan sadece Ermeniler değildir, aynı bölgede savaşlardan dolayı Müslüman nüfusu da azalmıştır. Her şeye rağmen geçmişte fazla karıştırmanın geleceği karartabileceğini belirten İsmet Paşa, Türklerin de arzu ettikleri temel hedefin barış olduğunu söyledi.

İsmet Paşa, L. Curzon'un azınlıklar meselesinden bahsederken, İngiltere'nin sömürgelerinde de birçok azınlığın yaşadığını, fakat kendilerinden emin olduklarından, yani "elleri temiz" olduğu için Cemiyet-i Akvam'dan korkmadıklarının bilhassa altını çizdiğine dikkat çekti. Daha sonra İsmet Paşa, Türkiye'nin de Cemiyet-i Akvam'dan korkmadığını zira yabancı istilasıyla tahrip edilen kendi vatanlarında çalışan Türk ellerinin bilhassa çok daha temiz olduğunu ve hiçbir ecnebi memleketine hiçbir zaman tecavüz etmediklerinden, başka ellerle hiç korkmadan mukayeseye girişebileceklerini belirterek sözlerine son verdi.

Söz alan L. Curzon, sorularına cevap verilmesinden duyduğu memnuniyeti ifade ederek Ermenilerin nüfusu hakkında sarf ettiklerinin resmî vesikalara dayandığında ısrar

(12) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 31-Konferans Müzâkerâtı Yıkında Münkat'ı Olacak mı?", *Tanin*, 18 Aralık 1922.

etti. İsmet Paşa'nın, Türkiye dâhilinde bir "Ermeni Yurdu"na kesinlikle karşı olduğunu anlayan L. Curzon, İsmet Paşa'yı ikna edebilmek için elinden geleni yapmaktaydı. Buna bağlı olarak Ermenilerin, tecrübeli, yetenekli ve çalışkan olduklarından Türkiye'ye çok faydalı olacaklarından emin olduğunu, kendi menfaatleri icabı Türklerin evet demeleri gereğine dikkat çekti.

Lord Curzon ikna hususunda; "İsmet Paşa, Türkiye'nin şimdiye kadar karşı karşıya kaldığı meselelerin dışarıdan müdahalelerden kaynaklandığını söylüyor. Ben de derim ki Ermenilere bu yurdu bahşediniz. Böyle yapacak olursanız sizden memnun olurlar ve size sadık kalırlar. Çünkü büyük bir minnettarlık hissederler. Bu meseleyi incelemek ve çözmek üzere komisyona havale edelim." Sözleriyle ısrarlı olduğunu ortaya koymaktaydı¹³.

15 Aralık 1922 tarihine gelindiğinde; Müzakerelerde münakaşalar olurken, Lozan'da resimler haricinde kaç Ermeni heyeti olduğunun tam olarak tespit edilemediğini belirten Hüseyin Câhid; "Her gün yeni bir heyetin daha burada bulunduğundan haberdar olduklarını ve bu heyetlerden bazıları ihtiyaca bağlı olarak köşede saklanan kuklaları akla getirmektedir. İcab ettiğinde ipleri çekiliri çekilmez ortaya çıkacaklar ve kendilerine biçilen kostümleriyle üzerlerine düşen rollerini oynayacaklar" cümleleriyle Türkiye'ye karşı uygulanan ince diplomasiyi ortaya koymaya çalışmaktaydı.

Hüseyin Câhid, iki Ermeni heyetinden bahsetmekte ve birinin Türkiye ile antlaşmalar yapan, hatta son Gümrü antlaşmasını imzalayan hükümetin temsilcilerinden oluştuğunu, Avrupa Devletleri tarafından da tanıdığını ve bunun Ermenistan Devleti temsilcileri olduğunu, diğerinin de Türk tebaası Ermenilerden ve başlarında Noradikyan Efendinin bulunduğunu belirtiyor.

Birinci Ermeni heyetinin Lozan'a barış maksadıyla geldiğinde şüphe olmadığını

ifade eden Hüseyin Câhid; "bazen Çarlık Rusya'sına bazen de Batı Avrupa Devletlerinin vaatlerine inanarak hareket ettiklerinden dara düştüklerinde umduklarını bulamadıklarından hayal kırıklığına uğrayan Ermeniler, nihayet Türkler ile uzlaşmaktan başka çarelerinin kalmadığına inandıklarını bizzat itiraf etmekteydiler. İşte bu maksatla bu heyet, burada Türkiye aleyhine propaganda yapmak veya konferansa müracaatla Türklerden davacı tavrı takınmaktan ise bundan sonra Türkiye dâhilinde huzur içerisinde yaşamının çaresini aramaktaydı." diyerek duruma açıklık getirmek istemektedir.

İsmet Paşa, Türkiye topraklarında bir "Ermeni Yurdu" tesisi fikrini kesinlikle reddetmekle Türkiye Ermenilerinin temsilcilerinin temel hedeflerini bertaraf etmiş olmaktadır. Fakat Türk ve Ermeni münasebeti yalnız yurt meselesine dayanmamaktaydı. Hâlihazırda yaşayan Ermenilerin durumu da açıklığa kavuşturulmalıydı. Azınlıkların himayesi meselesi ile ilgilenen komisyonda değerlendirilecek on maddelik listede Ermeniler için "Millî Yurt" meselesi de yer almaktaydı. Türk Heyeti bunları inceleme talebinde bulunduğu oturuma ara verildi¹⁴.

Hüseyin Câhid'in, 23 Aralık 1922'de İsmet Paşa ile görüşerek azınlıklar meselesi hakkında aldığı bilgiye göre; Cemiyet-i Akvam'ın İstanbul'da bir temsilcisinin bulunması ve azınlıklar meselesiyle ilgilenmesi talep ediliyor. Ayrıca Hıristiyanların askerlikten muafiyetleri şart koşulurken, güya zorla Müslüman edilmiş ve Müslüman ailelere verilmiş Ermeni çocuklarının ve kadınlarının iadesi istenilmekteymiş¹⁵.

26 Aralık 1922 tarihine gelindiğinde yılsonu yaklaşırken Noel dolayısıyla daha huzurlu ve sükûnet içerisinde geçeceği ümit edilen 26 Aralık 1922 tarihli oturum öncesi

(13) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 32-Lozan Konferansında İkinci Fırtına Sonrası İkinci Sükûn", *Tanin*, 19 Aralık 1922.

(14) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 33-Lozan'daki Hususî Heyet-i Murahhasalar ve Dedikodular", *Tanin*, 20 Aralık 1922.

(15) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 42-İsmet Paşa Hazretlerinin Başmuharririmize Beyanâtı", *Tanin*, 28 Aralık 1922.

fırtınanın kopacağını tahmin etmek hiç de zor olmadı. Çünkü dün akşam Türk heyetinin gayri resmî Ermeni heyetinin de katılacağı gerekçesiyle öğleden sonra yapılacak olan toplantıyı protesto edeceği söylentileri bu sabah gerçek oldu. Bununla da kalınmayarak İsmet Paşa Müttefik Devletler baş temsilcilerine, Rıza Nur Bey de komisyon başkanlarına protesto metni gönderdiler.

İsmet Paşa, L. Curzon, Fransız temsilcisi MM. Barère, İtalyan temsilcisi Marki Garroni'ye gönderdiği 25 Aralık 1922 tarihli protesto notasında; "26 Aralık Salı günü gerçekleşecek olan müzakerelere Ermeni heyetinin azınlık komisyonuna katılacaklarını hayretle öğrendim. Bu karara dair hiçbir bilgim olmadı. Eğer bu heyet Ermeni hükümetini temsilen davet edilmişse Türkiye ile Ermeni hükümeti arasında belirsiz hiçbir mesele yoktur. Adı geçen hükümet tarafından görevlendirilmeyen bir heyetin kayda değer bir sıfatı olamaz. Şayet heyet Türkiye Ermenileri adına davet edilmişse bu durum Türkiye'nin içişlerine müdahale demektir. Bunun kabulü hiç mümkün değildir. Bu durumu protesto etmek mecburiyetinde kalacağım. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendi idaresi altında bulunan azınlıkların, "azınlıkların tâbi" oldukları hukuka tâbi olmalarının dışında başka bir şeyi kabul edemez".

Yine 25 Aralık 1922'de Rıza Nur Bey de aynı tarihli protesto metninde; "Heyetimize yapılan tebligata göre, Salı günü gerçekleşecek olan celsede Ermeni heyetinin kabul edileceğini hayretle öğrendim. Genel tavrımızın bilinmesine rağmen Ermeni heyetinin kabulünü anlamak mümkün değildir. Bu durumu şiddetle protesto ederim. Türk Heyetine rağmen bunları dinlemekte ısrar ederseniz bu oturumda müzakere edilenlerin zapta geçmesini kabul edemem. Türk Heyeti açısından bu oturum yok hükmünde sayılacaktır. Buna bağlı olarak da konferansın resmî bir celsesi olarak kabul edilemez. İsrarla Türk tebaası Ermenileri kabul etmek istiyorsunuz. Bu da bir devletin tebaasını kendisine karşı kullanmak demektir. L. Curzon'un da belirttiği gibi sizin kabul edeceğiniz Ermeni

heyeti, Erivan'a muhalefet edenlerdir. Türk heyeti, bu toplantıya katılmamakta haklı olduğu kanaatindedir".

Türk heyetini muhalefet ve protestolarına rağmen Ermeni heyetinin oturuma kabul edildiği anlaşılmaktadır. Türk heyetinin tepkisi üzerine Ermeni heyeti de açıklamalarında; taleplerinin çok küçük ve hedeflerinin kısa bir sürede barış, Türkler ve Ermenilerin aralarını açan 1915 olaylarının sorumlularının Genç Türkler olduğunu, geçmişe değil, bugüne ve geleceğe bakmak istediklerini belirtmekteydi. Lakin Ermeni Yurdu tesis etme gaye ve gayretleri; Türkiye haricinde 700 bin Ermeni'nin varlığı ve Ermenilerin yaşadıkları acı ve ıstırabı bir Ermeni Yurdu tesisinin dindirebileceğini vurgularken açıkça anlaşılmaktaydı.

Ayrıca kendi açılarından konuya açıklık getirme çabası olarak da; Müttefik Devletlerin 1922'de gerçekleştirilen Londra ve Paris konferanslarında Ermeni Yurdu'nu vadedtiklerini ve tahsis edilecek araziye gelince Türkiye'nin kuzey doğusu ya da Kilikya'nın bir kısmında tesisini teklif ederlerken binlerce senelerden beri buralarda yaşadıklarını da belirttiler. Bu isteklerine Avrupa ve Amerika Kiliseler Birliği mensuplarının da destek verdiklerinin ifade ettiler. Bununla da yetinmeyerek birçok Müslümanın da aynı kanaati taşıdıkları belirtildi.

Ermeni heyetinin, hukukî açıdan da kendilerince meseleyi sağlam temele dayandırma gayretleri gözden kaçmamaktaydı. I. Dünya Savaşı sürecinde Müttefik Devletlerin Türkiye Ermenilerine defalarca kurtuluş vaadinde buldukları Londra'da, 1915 tehcirinden sonra Fransa'nın himayesi altında kendilerinin Şark alayları teşkil etmeye davet edildikleri, vatanlarının kurtuluşu için gönüllü asker kaydedildikleri ve Müttefik Devletler komutasında Filistin ve Suriye cephelerinde cesurane harp ettiklerini ifade ettiler.

Daha sonra 1920 Sevr antlaşması, Amerika başkanının hakemliği ve Misâk-ı Milli'ye dayandırılmaya çalışılan gerekçelerle

iddia ve taleplerini sağlam bir zemine oturtmak istemişlerdir. Müttefiklerin vaatlerini tekrar hatırlatarak desteklerine dair beklentilerini belirtmişlerdir. Türk heyetinin protestosuna resmî cevap gecikmedi. İsmet Paşa'nın protestosu, komisyonun istediği kişileri dinleme hakkına sahip olduğu ve Türk heyetinin buna itiraz hakları olmadığı şeklinde cevaplandı. Ayrıca bunun resmî bir celse olmadığı belirtilirken, görüşme esnasında Sırp Hırvat Sloven Devleti [Yugoslavya], Japonya ve Romanya temsilcilerinin bulunmadıkları sadece İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinin hazır buldukları ifade edildi. Bundan dolayı celse gayri resmî kabul edilmekteydi¹⁶.

Olumsuz hava karşılıklı olarak yapılan açıklamalara bağlı olarak 27 Aralık 1922 sabahı da devam etti. Fakat tek sebebin bunlar olmadığı anlaşılmaktadır. Zira L. Curzon bir kaç gün evvel, "*ben kırbaç ve işleri ele alayım da bakın nasıl işler yoluna girer*" demişti. L. Curzon'un yeni bir gayretle ortalığı karıştırmak istediği kamuoyunun gözünden kaçmaktaydı. Hatta L. Curzon, Noel dolayısıyla memleketlerine gidecek olan gazetecilere Perşembe-Cuma mutlaka Lozan'da bulunmalarını istemişti. Konferanstaki olumsuz havanın temel sebebinin Musul ile ilgili olarak L. Curzon ve İsmet Paşa'nın restleşmeleri olduğu anlaşılmaktadır. Öğleden önce gerginliğe rağmen ümitsiz olunmaması gerektiği havası yayılmaya çalışıldığı görülmektedir. L. Curzon her zaman yaptığı gibi ortalığı velleveye verip istediğini koparmak düşünce-sindeydi. Toplanan komisyonda; Ermenilere ait malların ve öksüz, yetim çocukların iadesi gibi konular çözüme kavuşturulmuştur¹⁷.

21 Aralık 1922 tarihinde öğleden sonra ki oturumda Amerikan heyeti temsilcisi MM.Child Ermeni meselesiyle ilgili kapalı oturumda konuştu. Bununla da kalmayarak gazetecilere, Ermeni Yurdu tesisi lehinde sarf edilen sözlere katıldığını ve bunların hayata geçirilmesi gerektiğini ve konu ile ilgili olarak Amerikalılara söz verdiklerinden dolayı ısrarcı olacaklarını dille getirdi.

ABD temsilcisi, Ermenilerin iltica edebilecekleri bir Ermeni yurdu tesisi ve muhtariyete sahip olmaları pek çok kişinin iyi niyeti içerisindeydi. Bunun emniyet ve adalet içerisinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Ermeni Yurdu tesisi için Amerikan Ermeni cemaatinin ve teşkilâtlarının fikirlerini sorduk; bu amaçla kullanılacak paralar nasıl temin edilecek ve dağıtılacak? Muhtar idareye sahip arazi nasıl muhafaza ve müdafaa edilecek?

Amerikan kamuoyu doğrudan kendileri dolaylı olarak da İngiltere aracılığıyla Türk heyeti üzerinde baskısını açıkça ortaya koymaktaydı. Mesela Amerika Protestan Kiliseleri Birliği başkanı, Amerikan temsilcisine verdiği bilgide; "Türkler de dâhil olmak üzere birçok kişiyle görüştüğümüzden sonra Ermeni azınlığı meselesinin hâl yolunun özel bir toprak parçası üzerinde yetimlerin de dâhil olduğu bütün Ermeni mültecilerini oraya yerleştirmekten geçtiği kanaati oluştu. Ermeniler Türklerin arasına eski topraklarına dönmekten korkmaktadırlar. Aynı bir yerin tahsisi hem Ermenileri, hem de Türkleri memnun edecektir. Bu teklif Amerika ahalisinin bütünü tarafından da kabul görmektedir". Demektedir. Ermeni Millî Yurdu tesisi meselesinde İngiltere'nin elini güçlendiren temel noktalardan birisi de ABD hükümetinin desteğiyle birlikte Amerikan kamuoyu idi.

Bilhassa tesis edilmesi düşünülen yurt ile ilgili olarak sıkıntı oluşturabilecek maddî yön de kısmen halledilirken, Amerikan kamuoyunun kanaati de şu şekilde; Ermeni Yurdunun tesis edileceği toprağın komisyon tarafından tespitinin münasip olmakla birlikte Suriye'nin kuzeyinin teklif edildiği görülmektedir. Ermeni Yurdu tesis edilirken tabii olarak bir miktar paraya ihtiyaç duyulacaktır. Bu meselede Amerika'dan alınan bir telgrafla halledilmiş gibi görünmektedir. Ermeni yurdu taraftarları kanun teklifinde bulunmuşlardır. Teklifin kabul edilme ihtimali yüksektir. Aslında yurdun kabulü kesinleştikten sonra

(16) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 45-Lozan Konferansı'nda Noel Günleri Kopan Fırtına", *Tanin*, 31 Aralık 1922.

(17) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 46-Konferans Müzakeratında Gerginlik ve Bedbinliği Tevli eden Sebepler", *Tanin*, 1 Ocak 1923.

mali kısmı bir şekilde çözülecektir. Bu tesis edilecek yurdun tarafsızlığı sağlanmalı ve burasının güvenliği için bir miktar jandarma kuvvetine ihtiyaç duyulacaktır. Tesis edilmesi düşünülen Ermeni Yurduna İstanbul Ermenilerinin hepsinin değil, belki sadece çiftçilikle ilgisi olanların çoğu ve ayrıca Türkiye haricinde ve Anadolu’da bulunan Ermenilerin bu yurda gidecekleri düşünülmektedir. Ermeni Amerikan Cemiyeti yaptığı açıklamada Ermeni Yurdu’nda ısrarlarını tekrar ederken, kongreden 20 milyon dolar taleplerini dile getirdikleri özetle ifade edilmektedir¹⁸.

5, 6 Ocak 1923 tarihlerinde azınlıklar komisyonunda hararetli tartışmalar olurken, Ermeni Yurdu meselesi hususundaki ısrarlı tutum karşısında Türk heyeti temsilcisi Rıza Nur Bey çok sinirlendi. Bilhassa Müttefik Devletler temsilcilerine yönelik olarak; “*siz tebaamız olan Ermenileri aleyhimize tabrik ve isyana teşvikle menfaatlerinize onları alet ederek felakete sebep oldunuz ve manevi bir tatmin peşinde koşmaktasınız, ben artık hiç bir şey duymak istemiyorum*” diyerek oturumu terk etti¹⁹.

9 Ocak 1923 tarihinde azınlıklar meselesi üst komisyonda ele alındı. Sonuç olarak Ermeni yurdu meselesi, tarihe karışmış gibi görünüyor. Bununla beraber M. Montagna anlaşma zemini bulunmasını temenni etmektedir. M. Barére Ermenilerin felakete uğradıklarını ifade ile Montagna’nın temennisinin hayata geçmesi için gayret etmekteydi. Fakat İsmet Paşa, millî yurtlar meselesinin Türk vatanının bütünlüğü ile doğrudan alakalı olduğundan dolayı meselenin münakaşasını bile uygun görmediğini tekrarladı. L. Curzon, Türk heyetinin, Suriye’nin kuzeyinde Türk bir valinin idare edeceği özerk bir yapıyı dahi kabul edemeyeceğini belirttiğine dikkat çekerek ümidinin kalmadığını gizleyemiyordu²⁰.

Ermeni yurdu meselesinde Türkiye haricinde yapılan açıklamalar her ne kadar meseleyi destekleyici mahiyette de olsa Türkiye Ermenilerini rahatsız etmekteydi. Nitekim 20 Ocak 1923 tarihinde Müttefik Devletler basınında yer alan habere göre Türkiye’deki

Ermeni ruhani reisi, Papa’ya gönderdiği bir mesajda; lütfen hariçten bizi himaye maksadıyla verilen mesajlar son bulsun diyerek duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Bizi kendi hâlimize bıraksınlar diyen ruhanî reis, kendilerinin Türklerle baş başa kaldıklarında pekâlâ anlaşabildiklerinin ve kardeş gibi yaşadıklarını aksi takdirde huzurlarının kalmadığını bildirmiştir²¹.

Ermeni meselesinin hassasiyetine dikkat çekerek Türk heyetinin de bunun farkında olduğunu bildiğini belirten Montagna, amaçlarının Türkiye’nin de dâhil olduğu yeni yüzyılda ırkî ve dinî meselelerden zemini temizlemek gerektiğine dikkat çekerken, Türkiye’nin diyet ödemesinin menfaatine olacağını belirtmiştir. Montagna müttefiklerin millî bir Ermeni Yurdu için çok çaba sarf ettiklerinin altını çizmiştir.

Müttefiklere göre Ermeni millî yurdu Türkiye topraklarının bir parçası üzerinde olmalıydı. Ermenilerin toplu olarak bir arada bulunmalarının devlet içinde devlet manasına gelmeyeceğini, bunlara kültürlerini muhafaza imkânı verecek bir takım tedbirler yeterli olacaktı. Muhtariyet de talep etmediklerinden Türkiye’nin birliğine de hâlel gelmeyecekti. Bu suretle “Ermeni Yurdu” Türk topraklarının diğer sakinlerine kapalı olmayacağından Türk idaresi hâricinde kalmayacaktır. Müttefikler bu isteği siyasî değil, insani olarak değerlendirdiklerini ifade etmekteydiler. Bundan başka Türkiye bunu kabul ederse, ayrıntılar Cemiyet-i Akvam ile birlikte tespit edilecekti. Böylelikle Ermenilerin Türkiye’ye dönme meselesi de hallolmuş olurdu. Fakat Türk heyetinin tavrı “Ermeni yurdu” meselesinde açıkça ortada idi ve sonuç olarak azınlıklar meselesinde anlaşma sağlanmış ve Ermenilere ve de diğer azınlıklara millî bir yurt tesisi kesin olarak reddedilmiştir²².

(18) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektupları 53-Ermeni Yurdu Meselesi”, *Tanin*, 5 Ocak 1923.

(19) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektupları 58-Ekalliyetler Meselesi Etrafında Hararetli Müzakereler”, *Tanin*, 11 Ocak 1923.

(20) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektupları 62-Muafiyet-i Askeriye ve Avf-ı Umumî Meseleleri”, *Tanin*, 14 Ocak 1923.

(21) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektupları 79-Konferansda Tereddüt ve Endişe Dakikaları”, *Tanin*, 25 Ocak 1923.

(22) Hüseyin Câhid, “Lozan Mektupları 85-İsmet Paşa Hazretleri’nin Lozan Konferansı’nda Musul Meselesine Dair Mühim Bir Nutku”, *Tanin*, 30 Ocak 1923.

19 Mayıs 1923'de uzmanlar bir araya geldiler ve İstanbul'dan pasaport almayarak yahut Patrikhane'nin kâğıdına istinaden giden Ermenilerin davetleri meselesi ele alındı. Bu husus genel af kapsamında değerlendirilerek bunların İstanbul'a dönmelerine müsaade edileceği belirtildi²³.

Sonuç

Hüseyin Câhid, Lozan Müzakerelerini mühim bir muhabir ve ehemmiyetli bir muharrir olarak, konferansın resmî dili olan Fransızcaya vâkif olmasının da verdiği avantajla yakından takip ederek Türk kamuoyunu bilgilendirmiştir. Bunun yanında yeri geldiğinde Türk heyetini de ikaz etmeyi ihmal etmemiştir. Bundan dolayı zaman zaman Türk heyeti ile münasebet kurmaktan men edildiği de anlaşılmaktadır. Doğrudan doğruya konumuz ile ilgili olarak verdiği bilgileri ve haberleri kamuoyu ile paylaşmış ve bunlar çalışmamızda ana hatları ile izah edilmeye çalışılmıştır. Hüseyin Câhid'in Lozan Mektupları ile ortaya koyduklarından yine konumuzla ilgili olarak; Yeni Türk Devleti'nin, 1915 hadiseleri de dâhil olmak üzere Ermeniler ile ilgili meselede ortaya koyduğu çetin müzakerelerde yaptığı münakaşalar sonucunda haklılığını ispat ve kabul ettirerek hallettiği sonucuna varmak hiç de zor değildir.

Lozan Antlaşmasına dair değerlendirmeler yapılırken Hüseyin Câhid'in bilhassa Ermenilerle ilgili Türkiye'nin gündeminden düşürülmeyen hususlar da dâhil olmak üzere müzakerelerde ele alınan hemen hemen bütün meselelerden bahsettiği Lozan Mektuplarının da dikkate alınarak, dikkatle değerlendirilmesi, şimdiye kadar dikkatten kaçan ve bilhassa ideolojik gözlüklerle yapılan değerlendirmelerin değerinin ortaya konması hususunda faydalı olacaktır.

Faydalanılan Kaynaklar

Hüseyin Cahit, "Siyasiyat 'Konferans Başlar-ken'", *Tanin*, 23 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektubu", *Tanin*, 24 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, Konferansın Küşâdı", *Tanin*, 26 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, "Konferansın Açılacağı Sırada", *Tanin*, 27 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, "Konferans Faaliyette", *Tanin*, 28 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, "Hürriyet-i Matbuata Gülünç ve Bî-Fâide Bir Tecavüz", *Tanin*, 28 Nisan 1923.

Muhâbir-i Mahsûs [Hüseyin Câhid], *Renin [TANİN]*, 15 Kasım 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 30-İstanbul Rumları Meselesi", *Tanin*, 17 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 31-Konferans Müzâkerâtı Yakında Münkat'i Olacak mı?", *Tanin*, 18 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 32-Lozan Konferansında İkinci Fırtına Sonrası İkinci Sükûn", *Tanin*, 19 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 33-Lozan'daki Hususi Heyet-i Murahhasalar ve Dedikodular", *Tanin*, 20 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 42-İsmet Paşa Hazretlerinin Başmuharririmize Beyanatı", *Tanin*, 28 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 45-Lozan Konferansı'nda Noel Günleri Kopan Fırtına", *Tanin*, 31 Aralık 1922.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 46-Konferans Müzakeratında Gerginlik ve Bedbinliği Tevlid Eden Sebepler", *Tanin*, 1 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 53-Ermeni Yurdu Meselesi", *Tanin*, 5 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 58-Ekalliyet Meselesi Etrafında Hararetili Müzakereler", *Tanin*, 11 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 62-Muafiyet-i Askeriye ve Avf-ı Umûmî Meseleleri", *Tanin*, 14 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 79-Konferansda Tereddüt ve Endişe Dakikaları", *Tanin*, 25 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 85-İsmet Paşa Hazretlerinin Lozan Konferansında Musul Meselesine Da'ir Mühim Bir Nutku", *Tanin*, 30 Ocak 1923.

Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 129-Dördüncü Haftanın İcmâl-i Mesâ'isi", *Tanin*, 24 Mayıs 1923.

Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İstanbul 1992.

Tanin, 23 Aralık 1922.

Tanin, 24 Aralık 1922.

(23) Hüseyin Câhid, "Lozan Mektupları 129-Dördüncü Haftanın İcmâl-i Mesâ'isi", *Tanin*, 24 Mayıs 1923.